

خوانش اخلاقی معنای دین با روش معناشناسی ساختاری در قرآن

* یاسر دلشاد

** محمدجواد عنایتی‌راد

DOI: 10.22096/RC.2024.2010846.1141

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۷]

چکیده

واژه دین در معنای کیش و آیین از مفاهیم بنیادین در آیات قرآن است که با توجه به تیرگی حوزه معنایی آن، مطالعات معناشناسی ضروری می‌نماید. استنباط معنای غیرروشمند از این واژه در گذر تاریخ، سبب برداشت‌های غیرعلمی و نیز بروز کنش‌های افراطی از جانب باورمندان به دین مبین اسلام شده است. در این نوشتار برآنیم با استفاده از روش معناشناسی ساختاری مؤلفه‌های معنایی واژگان مرتبط با واژه دین با نظر به بافت و روابط هم‌نشینی کلمات در آیات واکاوی شود تا فهم روشن‌تری از واژه مزبور در قرآن به دست آید. بدین منظور در گام نخست ریشه آن در زبان‌های سامی و عربی جست‌وجو و سپس حوزه معنایی آن بر محور هم‌نشینی با تأکید بر روابط مکملی، اشتدادی و تقابلی واکاوی شد. این پژوهش نشان می‌دهد، واژه دین در معنای کیش و آیین بیشترین ارتباط را به ترتیب با واژگان حنیف، فطرت، اسلام، احسان، شرک، وحدت، ملت ابراهیم و حرج دارا است. افزون بر آن واژه دین در ترکیب وصفی هم‌نشین با ماده خَلَص، ماده قَیَم و ماده حق است. بررسی زبان‌شناسانه واژه‌های هم‌نشین حاکی از ضرورت خوانش اخلاقی از واژه دین در قرآن است. مطابق نتایج پژوهش، پاسداشت ارزش‌های اخلاقی مبتنی بر اخلاق فطری بر باور و عقیده افراد مقدم است.

واژگان کلیدی: دین، حنیف؛ اخلاق هنجاری؛ اخلاق فطری؛ اخلاق باور؛ حقوق طبیعی؛ همزیستی مسالمت‌آمیز.

* دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی گرایش قرآن و متون اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: delshad.yaser@mail.um.ac.ir

** استادیار، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران.

Email: enayati-m@um.ac.ir

۱. مقدمه

در کتب لغت و تفاسیر معانی متعددی پیرامون واژه «دین» آمده است. به نظر می‌رسد یکی از اساسی‌ترین راه‌های کشف کارکردهای معنایی آیات قرآن، توجه به مفاهیم هم‌نشین است. استنباط معنای صحیح از واژه دین، نتایج راهبردی در حیطه مسائل نظری و عملی در جوامع بشری به دنبال دارد.

در مطالعات زبان‌شناسی، معناشناسان می‌کوشند برای مذاقه در معنی واژه‌ها معنای آن‌ها را به مؤلفه‌هایی تجزیه کنند. به دیگر سخن، معنای هر واژه از مؤلفه‌هایی ترکیب یافته است که می‌توان آنها را از طریق تحلیل مؤلفه‌ای بازشناخت.^۱ پایه اصلی شکل‌گیری اندیشه ساخت‌گرایی، معنایابی و ارزش پیدا کردن یک نشانه زبانی در سایه هم‌پیوندی با چارچوب روابط افقی و عمودی (هم‌نشینی (syntagmatic) و جان‌نشینی (paradigmatic)) است. رابطه هم‌نشینی میان الفاظی است که در یک زنجیره کلامی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند و اصطلاحاً آن را رابطه همبرنهادی، تباینی و نحوی نیز می‌گویند. صفوی در کتاب *درآمدی بر معنی‌شناسی زبان* می‌نویسد: «روابط ترکیبی (جان‌نشینی و هم‌نشینی) میان الفاظی برقرار است که از مقولات دستوری مختلف‌اند؛ به‌مانند اسم‌ها و صفت‌ها، فعل‌ها، قیدها و غیره».^۲ وی این فرآیند را در کتاب *درآمدی بر معنی‌شناسی باهم‌آیی هم‌نشینی* می‌نامد.^۳ رابطه‌ای که در قالب گونه‌های چهارگانه مکملی، اشتدادی، تقابلی و توزیعی در بین واژگان هر یک از آیات قرآن دیده می‌شود. زوج‌های قرآنی در قرآن یا با یکدیگر رابطه نحوی معنایی دارند (رابطه مکملی) و یا رابطه آنها با یکدیگر نوعی رابطه معنایی است. در عرض این نوع از روابط معنایی بین واژگان قرآنی می‌توان به زوج‌هایی اشاره داشت که لزوماً از نظر ساختار نحوی با یکدیگر ارتباط ندارند بلکه صرفاً مبتنی بر معنایی که در آیه از آنها فهم می‌شود با یکدیگر در ارتباط هستند این نوع از روابط به سه دسته تقسیم می‌گردند: روابط اشتدادی، روابط تقابلی و روابط توزیعی. رابطه اشتدادی رابطه دو مفهومی است که مؤلفه معنایی مشترک دارند و در مقام تقویت و معاضدت یکدیگرند. رابطه تقابلی رابطه دو مفهومی است که مؤلفه معنایی مشترک دارند ولی یکدیگر را نقض می‌کنند و در مقام تضعیف و نفی هم هستند. رابطه توزیعی نیز میان کلمات با حوزه معنایی مشترک اما قلمرو متفاوت کاربرد

۱. کوروش صفوی، *درآمدی بر معنی‌شناسی* (تهران: سوره مهر، ۱۳۸۳)، ۱۶.

۲. کوروش صفوی، *آشنایی با زبان‌شناسی در مطالعات ادب فارسی* (تهران: سوره مهر، ۱۳۹۱)، ۱۸۶.

۳. صفوی، *درآمدی بر معنی‌شناسی*، ۱۹۷.

خوانش اخلاقی معنای دین با روش معناشناسی ساختاری در قرآن / دلشاد و عنایتی راد ۱۰۱

دارد.^۴ در این راستا، تحلیلی معناشناسانه از واژه «دین» می‌تواند مفهوم و کاربردهای متنوع آن را به خوبی تبیین کند.

۱-۱. روش‌شناسی بحث

مطالعه پیش رو با روش معناشناسی ساخت‌گرا درصدد تدقیق و تصحیح نظریات پیشین در معناشناسی دین است و می‌کوشد مؤلفه‌ها و حوزه معنایی واژه دین را در قرآن کاوش کند. لذا این پژوهش بر آن است با بررسی مؤلفه‌های معنایی دین در زبان‌های سامی و عربی و بررسی معنای دین بر محور هم‌نشینی دریابد که این واژه با کدام واژگان رابطه معنایی دارد و گونه‌های مختلف کاربرد دین چه معانی را افاده می‌کنند تا فلسفه باهم‌آیی این واژگان بهتر مشخص شود. گفتنی است با توجه به گستره حوزه‌های معنایی در مطالعات معناشناسی و ضیق مجال، مطالعه پیش‌رو صرفاً به مؤلفه‌های معنایی هم‌نشین با تأکید بر روابط مکملی، اشتدادی و تقابلی پرداخته است.

۲-۱. تبارشناسی بحث

معناشناسی ساختاری واژه «دین» با تأکید بر مفاهیم هم‌نشین آن، موضوعی نوپدید است که سابقه چندانی در پژوهش‌های عرضه‌شده در مطالعات قرآنی ندارد. کتاب و مقاله‌ای با عنوان «معناشناسی واژه دین در قرآن کریم» به قلم محمدمهدی تقدیسی به رشته تحریر درآمده است. وی در نگاشته‌های مزبور، بیشتر به تحلیل معنای واژه دین با مفاهیم هم‌نشین آن نظیر ویژگی‌های دین، تعامل انسان و دین، آسیب‌شناسی دین و نیز صفات دین در قرآن کریم پرداخته است.

۳-۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

زندگی انسان امروز آستان حوادث متعدد و گاه بغرنجی است که نیاز به یک برنامه حساب‌شده و نسبتاً بی‌نقص را در مقام نظر و عمل ضروری می‌نماید. در این راستا، تعالیم قرآن علاوه بر تأکید بر اهمیت دین، سیمای خوشایندی از سبک زندگی به تصویر می‌کشد. افزون بر آن، آموزه‌های قرآن ویژگی‌هایی را برای زندگی اصولی، هدفمند و مؤمنانه در نظر دارد که به‌کارگیری آن، علاوه بر آراستگی انسان‌ها به ارزش‌های معنوی و اخلاقی، زمینه به‌زیستن

۴. مرتضی سلیمان نژاد، «معناشناسی تدبر در قرآن با سه رویکرد ساختاری، ریشه‌شناسی و تاریخ‌انگاره» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱)، ۱۶.

افراد در اجتماع را دست‌یافتنی‌تر می‌نماید.

از دیدگاه قرآن انقیاد و سرسپردگی تمام افراد در برابر برنامه الهی و فطری - اخلاقی امری مطلوب به شمار می‌آید و شرط وصول به کمال و رستگاری در حیطه مسائل فردی و اجتماعی در کاربست این برنامه معرفی می‌شود؛ برنامه‌ای که مطابق فطرت، عقل و تفکر مشترک انسانی است.^۵ گفتنی است که دستیابی به مراتب بالای ایمان و یقین، نیاز به برداشت گام‌های دیگر دارد و نیز یکی از مهم‌ترین لوازم تسلیم در برابر اوامر الهی در قرآن اعتقاد به رسالت حضرت ختمی مرتبت ﷺ است.

۲. مفهوم‌شناسی واژه دین در لغت عرب

واژه «دین» مصدر دانَ یدین، ۱۰۱ مرتبه در ۱۳ شکل متفاوت در قرآن به کار رفته است. لغت‌شناسان متقدم معنای دین را همسان با اطاعت و انقیاد می‌دانند.^۶ ابن فارس سایر معانی دین را به دو مؤلفه مزبور ارجاع می‌دهد.^۷ به مرور جزا و مکافات توسط ابن‌منظور به معنای دین اضافه شده است.^۸ عادت، قرض و استقراض از دیگر معانی واژه دین در کتب لغت است.^۹ راغب اصفهانی برای نخستین بار پرستش و پاداش را در معنای دین به کار می‌برد.^{۱۰}

در قرآن نیز واژه دین به معانی مکافات و جزا،^{۱۱} تسلیم و انقیاد،^{۱۲} توحید و یگانه‌پرستی،^{۱۳} مطلق پرستش،^{۱۴} دستورالعمل،^{۱۵} احکام و قوانین اسلامی،^{۱۶} ملک و سلطنت^{۱۷} و به معنای

۵. روم، آیه ۳۰.

۶. خلیل بن احمد فراهیدی، العین، جلد ۸ (قم: انتشارات هجرت، ۱۴۱۰)، ۷۲؛ محمدبن احمد ازهری، تهذیب اللغة، جلد ۱۴ (بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۲۰۰۱)، ۱۸۴؛ محمد ابن‌درید، الجمهره، جلد ۲ (تهران: حیدرآباد دکن، ۱۳۴۴)، ۳۰۵؛ اسماعیل بن حماد الجوهری، الصحاح فی اللغة و العلوم، جلد ۵ (بیروت: دارالعلم، ۱۴۰۷)، ۲۱۱۷؛ ابوهلال عسکری، معجم الفروق اللغویة، تحقیق: الشیخ بیت‌الله بیات (قم: مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۲)، ۲۱۴.

۷. ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، جلد ۲، تحقیق: عبد السلام محمد هارون (قم: دار الفکر، ۱۹۷۹)، ۳۱۹.

۸. ابن‌منظور، لسان العرب، جلد ۱۳ (بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴)، ۱۷۰.

۹. فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، جلد ۶، تحقیق: سید احمد حسینی (تهران: مرتضوی، ۱۳۷۵)، ۲۵۱.

۱۰. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داودی (بیروت: دارالعلم الدار الشامیة، ۱۴۱۲)، ۳۲۳.

۱۱. حمد، آیه ۴.

۱۲. آل عمران، آیه ۱۹.

۱۳. زمر، آیه ۱۴-۱۵.

۱۴. کافرون، آیه ۶.

۱۵. یوسف، آیه ۷۶.

۱۶. توبه، آیه ۱۲۲.

۱۷. بقره، آیه ۱۹۳.

خوانش اخلاقی معنای دین با روش معناشناسی ساختاری در قرآن / دلشاد و عنایتی‌راد ۱۰۳

ملت^{۱۸} آمده است. به گفته دراز، معانی متعدد واژه دین را می‌توان به سه معنی ملازم با هم که در واقع سه فعل‌اند، ارجاع داد. واژه «دین» گاه برگرفته از فعل متعددی است (دان یدینه)، گاه برگرفته از فعل لازم که با حرف (ل) (دان له) یا با حرف (ب) (دان به) متعددی می‌شود. در استعمال اول (دانه دینا) این واژه حول معنای ملک و تصرف می‌گردد که از شئون شاهان و پادشاهان است. در استعمال دوم (دان له) دین به معنای خضوع و بندگی است. استعمال سوم (دان بالشی) یعنی به چیزی اعتقاد پیدا کرد و خو گرفت و بدان متخلق شد؛ بدین معنی دین و مذهب و طریقی است که انسان به طور نظری یا عملی از آن تبعیت می‌کند.^{۱۹}

با این وجود، مصطفوی در اظهارنظری اجتهادگونه، اصل ماده دین را به معنای خضوع و انقیاد در برابر برنامه یا مقررات معین می‌داند. از این رو طاعت، تعبد، محکومیت، مقهوریت، تسلیم، قانون و جزا را از مؤلفه‌های معنایی ماده دین نمی‌داند.^{۲۰} بنابراین می‌توان گفت اساساً این ماده حول معنای لزوم انقیاد در چرخش است. با تحلیل مزبور، دین در معنای آیین به نوعی از سبک و روش زندگی در چارچوب مشخص و معین اشاره دارد.

۲-۱. ریشه‌شناسی واژه دین در زبان‌های سامی

به گمان برخی لغت‌شناسان واژه «دین» ریشه در زبان عربی ندارد.^{۲۱} آرتور جفری با التفات به این موضوع معتقد است که دو واژه از دو ریشه مختلف وجود دارد؛ الف) معنای کیش و آیین از زبان پهلوی و اوستایی وامدار است؛ ب) داوری و حکم، این معنا برگرفته از زبان آرامی، سریانی و مندایی است.^{۲۲} به دید جفری، واژه دین در معنای دوم در زبان عربستان جنوبی و حبشی داخل شده و از همان منبع به زبان‌های ایرانی درآمده است.^{۲۳} اگرچه واژه دین در معنای حکم و داوری در قرآن با نگاه‌های یهودی تناسب دارد، اما در زبان سریانی نیز هر دو معنای دین دیده می‌شود.^{۲۴}

به گمان ایزوتسو، واژه دین در واقع ترکیبی از چند کلمه برگرفته از ریشه‌های متعدد است که با گذر زمان به شکل یکسان درآمده‌اند. به نظر وی، ارجاع معانی واژه دین به یک معنای

۱۸. آل عمران، آیه ۹۵.

۱۹. محمد عبدالله دراز، *الدین بحوث ممهده لدراسة تاریخ الادیان* (کویت: دارالعلم، ۱۴۲۷)، ۵۷.

۲۰. حسن مصطفوی، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، جلد ۳ (تهران: ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰)، ۲۸۹.

۲۱. عبدالملک ثعالبی، *فقه اللغة و سرالعربیة* (مصر: المطبعة الادبیة، ۱۳۱۸)، ۳۱۶.

۲۲. آرتور جفری، *واژه‌های دخیل در قرآن* (تهران: توس، ۱۳۹۵)، ۱۳۱-۱۳۳.

۲۳. جفری، *واژه‌های دخیل در قرآن*، ۱۳۱-۱۳۳.

۲۴. محمدجواد مشکور، *فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و ایرانی*، جلد ۱ (تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۷)، ۲۶۰.

۱۰۴ دین و دنیای معاصر / سال ۱۰ / شماره ۱ / پیاپی ۱۸ / صص ۹۹-۱۲۵

اصلی به ریشه (دی ن) از منظر زبان‌شناختی ناممکن است.^{۲۵}

جدول شماره ۱. معانی واژه دین در زبان‌های سامی^{۲۶}

As. dānu	زبان آشوری	
Ak. dinu . dinum	زبان اکدی	دین در معنای اطاعت‌کرد
Aram. dân ܕܢ Aram. yedin ܕܢܝ	زبان آرامی	ن، گردن‌نهادن و فرمانروایی
Syr. don ܕܢܘܢ Syr. ndun ܕܢܘܢܐ	زبان سریانی	
Ak. dinu ; dê(i)nu	زبان اکدی	
Elamit. dên	زبان ایلامی	دین در معنای شریعت،
Mand. dina	زبان مندایی	قانون و اطاعت

۲۵. توشیهیکو ایزوتسو، *خدا و انسان در قرآن*، ترجمه: احمد آرام (تهران: شرکت سهامی انتشار ۱۳۶۱)، ۲۱۹-۲۲۶.

۲۶. مشکور، فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و ایرانی، ۱: ۲۶۰-۲۶۱.

خوانش اخلاقی معنای دین با روش معناشناسی ساختاری در قرآن / دلشاد و عنایتی‌راد ۱۰۵

Syr. din	ܕܝܢ	زبان سریانی
Emp.Aram. dyn . dyna		زبان آرامی شاهنشاهی
Heb. din	דין	زبان عبری
Nab. DYN.		زبان نبطی
Pahl. dên	𐭌𐭎𐭅	زبان پهلوی
Avest. daêna	𐬀𐬎𐬀𐬎𐬀	زبان اوستایی
Arman. dîn		زبان آرامی
Gr. denea	δένεια	زبان یونانی
		دین در معنای آیین، راه و روش، وجدان

۲-۲. مهم‌ترین مفاهیم و صفات هم‌نشین واژه دین

واژه «دین» در معنای کیش و آیین با مفاهیم و صفات مختلفی در قرآن همراه است. بدین منظور پس از واکاوی مفاهیم هم‌جوار روشن شد؛ بیشترین بسامد هم‌نشینی مربوط به واژه

حنیف، فطرت، اسلام، احسان، شرک، وحدت، ملت ابراهیم و حرج است. دیگر واژگان هم‌نشین واژه دین در ترکیب وصفی با ماده حَلَّص، ماده قَیِّم و ماده حق است.

جدول شماره ۲. نگاه اجمالی به مفاهیم هم‌نشین واژه دین در رابطه‌های مکملی، اشتدادی و تقابلی

رابطه	هم‌نشین	واژه اصل	ایه	ردیف
مکملی	حَنِيفًا	لِلدِّينِ	(فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَ لَأَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ * مُبِينًا إِلَيْهِ وَ اتَّقُوهُ وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ لَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ * مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَ كَانُوا شِبْعًا) (روم: ۳۰-۳۲)	۱
اشتدادی	فِطْرَتَ			
تقابلی	الْمُشْرِكِينَ			
مکملی	الْقَيِّمُ	الدِّينِ		
تقابلی	فَرَّقُوا	دِينَهُمْ		
اشتدادی	أَسْلَمَ	دِينِ	(أَفَعَيِّرَ دِينَ اللَّهِ يَتَعَوْنَ وَ لَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ طَوْعًا وَ كَرْهًا وَ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ * قُلْ ءَامَنَّا بِاللَّهِ وَ مَا أُنزِلَ عَلَيْنَا وَ مَا أُنزِلَ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطِ وَ مَا أُوتِيَ مُوسَى وَ عِيسَى وَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْهُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ * وَ مَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ) (آل عمران: ۸۳-۸۵)	۲
اشتدادی	مُسْلِمُونَ			
مکملی	الْإِسْلَامِ	دِينًا		

اشتدادی	مُحْسِنٌ	دیناً	(وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِّمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا) (نساء: ۱۲۵)	۳
اشتدادی	مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا			
مکملی	حَرَجٍ	فی الدِّینِ	(وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِّلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ) (حج: ۷۸)	۴
مکملی	مُخْلِصِينَ	الدِّینِ	(وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَةُ* وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيُعْبَدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقِيَمَةِ) (بینه: ۴-۵)	۵
مکملی	الْقِيَمَةَ	دینِ		
مکملی	الْحَقِّ	دینِ	(هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ) (صف: ۹)	۶

۳. مفهوم‌شناسی حنیف در لغت عرب

«حنیف» (جمع آن: حُنَفَاء و أَحْنَاف) به معنای یکتاپرست و پیرو دین حقیقی و راستین یکی از هم‌نشین‌های پربسامد واژه دین در قرآن است. واژه حنیف ۱۰ مرتبه و حُنَفَاء ۲ مرتبه^{۲۷} در قرآن آمده است. از ده مورد یادشده سه مورد با نقش اعرابی حال از دین^{۲۸} و هفت مورد حال یا

۲۷. حج، آیه ۳۱؛ بینه، آیه ۵.

۲۸. انعام، آیه ۷۹؛ یونس، آیه ۱۰؛ روم، آیه ۳۰.

صفت از دین و ملت ابراهیم آمده است.^{۲۹}

در آثار لغت‌شناسان متقدم، *حَنَفَ* در لغت همسان با معنای کجی، ناراستی، گرایش، استواری و مستقیم آمده است که در کاربردهای گوناگون، معنای آن تغییر می‌یابد.^{۳۰} *حنیف* صفت مشبیه *حَنَفَ*، هم‌سنگ با معنای فرد متمایل‌شونده است.^{۳۱} ابن‌اثیر نیز تمایل و رغبت به دین فطری را از معنای *حنیف* ارزیابی می‌کند.^{۳۲} از سوی دیگر، راغب اصفهانی اولین لغت‌شناسی است که واژه «*حنیف*» را در معنای گرایش و تمایل از کج‌راهی به سوی مسیر مستقیم یا در معنای مسیر راست و مستقیم می‌داند.^{۳۳} هم‌چنین، میل از خیر به شر و از شر به خیر از معنای *حنیف* آمده است.^{۳۴} از دید مصطفوی اعتدال و وقار در سلوک ظاهری و معنوی، اصل واحد در ماده *حنف* است.^{۳۵}

با وجود این، ابن‌منظور در اظهار نظر اجتهادی، با تأکید بر ریشه لغوی و کاربرد قرآنی واژه *حنیف*، معنای آن را در انحراف و تمایل به حق بررسی می‌کند و می‌نویسد: «*حنیف* آن *مُسلمی* است که با همه ادیان زاویه و انحراف دارد و به حق متمایل می‌شود».^{۳۶} برخی لغت‌شناسان متقدم اجمالاً به معنای مزبور اشاره کرده‌اند.^{۳۷} هم‌چنین در برخی کتب تفسیری، *حنیف* به فردی اطلاق می‌شود که از ادیان باطل به دین حق گرایش پیدا می‌کند.^{۳۸}

راز پسندیده‌بودن این انحراف (انحراف از ادیان) را بایست در خاصیت طبیعی فرآیند ابدال دین واحد به دین‌نماها و رخ‌نمودن مرزبندی‌ها و جدای‌انگاری‌های دینی دانست که این امر از منظر قرآن ریشه در ردائیل اخلاقی (مانند بغی و استکبار) دارد. به نظر می‌رسد فهم صحیح از مؤلفه‌های معنایی دین *حنیف* در آیات، باور به تکثر دینی در قرآن را در موقعیت تکانه‌ای قرار می‌دهد و پژوهشگر را به سوی یکسان‌انگاری جوهره دین در قرآن سوق می‌دهد؛ منطق چنین

۲۹. بقره، آیه ۱۳۵؛ آل‌عمران، آیه ۶۷-۹۵؛ نساء، آیه ۱۲۵؛ انعام، آیه ۱۶۱؛ نحل، آیه ۱۲۰-۱۲۳.

۳۰. ازهری، *تهذیب اللغة*، ۵: ۱۱۰؛ ابن‌اثیر جزری، *النهاية في غريب الحديث والأثر*، جلد ۱، تحقیق: محمود محمد طنحاحی (قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۶۷)، ۴۵۱.

۳۱. ابن‌منظور، *لسان العرب*، ۳: ۳۶۲.

۳۲. جزری، *النهاية في غريب الحديث والأثر*، ۴۵۱.

۳۳. راغب اصفهانی، *المفردات في غريب القرآن*، ۲۶۰.

۳۴. ابن‌منظور، *لسان العرب*، ۹: ۵۷.

۳۵. مصطفوی، *التحقيق في كلمات القرآن الكريم*، ۲: ۳۱۹.

۳۶. ابن‌منظور، *لسان العرب*، ۹: ۵۷.

۳۷. علی ابن سیده، *المحکم والمحيط الاعظم*، جلد ۳ (بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۱)، ۳۸۲.

۳۸. محمود زمخشری، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، جلد ۲ (بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۷)، ۳۱۴. محمود آلوسی.

روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، جلد ۱ (بیروت: داراحیاء التراث، ۱۴۲۰)، ۳۹۴.

خوانش اخلاقی معنای دین با روش معناشناسی ساختاری در قرآن / دلشاد و عنایتی‌راد ۱۰۹

باورداشتی اتکای بر رهاورد رسالت انبیاء در یگانه‌انگاری اساس دین دارد.^{۳۹}

با توجه به آنچه گفته شد، به نظر نگارندگان احتمال دارد در یک معنای کلی حنیف به فرد یا باوری اطلاق شود که از جریان مسلط و حاکم فاصله گرفته و به باور نوپدید و غیررایج اما صحیح در حیطه نظر و عمل اعتقاد ورزد.

۱-۳. ریشه‌شناسی حنیف در زبان‌های سامی

به باور برخی اندیشمندان اسلامی «حنیف» از واژگان دخیل با ریشه سریانی به معنای کافر و از دین برگشته است.^{۴۰} واژه سریانی حَنْفَه (حَنْبَه، حَنْبِوا یا حَنْفِوا) در اصل به معنای کافر و مشرک آمده است و در برخی موارد به اشخاص دارای فرهنگ یونانی نیز اطلاق می‌شده است.^{۴۱} عده‌ای نیز ریشه واژه حنیف را عبری یا حبشی می‌دانند.^{۴۲} به نظر می‌رسد حنیف از حَنْفَه سریانی به معنای کافر و مشرک است که مردم حجاز پیش از اسلام به منکران دین یهود و نصاری و منکران دین رایج نسبت می‌دادند. با توجه به جدول شماره ۳ می‌توان دریافت که چرخش معنایی در واژه حنیف از معنای کافر و بی‌دین به معنای باورمند به دین بعد از رواج دین مبین اسلام صورت گرفته است.

جدول شماره ۳. واژه حنیف در زبان‌های سامی^{۴۳}

<p>Heb. Hānep חַנִּיף</p>	<p>واژه حنیف در زبان عبری در معنای کافر و بی‌دین</p>
<p>Syr. Hanpā حنپا</p>	<p>واژه حنیف در زبان</p>

۳۹. محمودطالقانی، *پرتوی از قرآن*، جلد ۱ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲)، ۳۱۵.

۴۰. مشکور، *فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و ایرانی*، ۱: ۳۸۵.

۴۱. محمود رامیار، *تاریخ قرآن* (تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۹)، ۱۵۵.

۴۲. جوادعلی، *المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام*، جلد ۶ (بیروت: دار العلم للملایین و مکتبة النهضة، ۱۹۷۶)، ۴۵۳.

۴۳. مشکور، *فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و ایرانی*، ۱: ۱۹۸.

	سریانی در معنای کافر و بی‌دین
Aram. hanupā אַרַמְ הַנּוּפָא	واژه حنیف در زبان آرامی در معنای کافر و بی‌دین

۲-۳. مولفه معنایی دین و حنیف (هم‌نشینی)

از بررسی هم‌نشینی واژه دین و حنیف با تأکید بر روابط مکملی و اشتدادی روشن شد، معنای دین حنیف بر مؤلفه‌های اخلاق فطری^{۴۴} استوار است^{۴۵} هرچند به گفته برخی مفسران حنیف به ثبات در دین^{۴۶} و اعتدال در آن معنا می‌شود.^{۴۷} هم‌چنین بررسی بافت آیات ناظر به آیین و ملت ابراهیم و حنیف نشان می‌دهد که نماد دین‌داری راستین در ضرورت بازگرد به دین یگانه بر پایه عقاید مشترک است و شرک‌ستیزی حضرت ابراهیم (علیه السلام) حاکی از رد باور به تکثر دینی است. به دیگر سخن، به نظر می‌رسد از منظر قرآن اصل شرک را بایست در خط‌کشی‌ها و ادعاهای بی‌دلیل مانند تثلیث و بت‌پرستی دانست. مطابق بافت آیات ۱۳۵ الی ۱۴۰ سوره بقره عناوین یهودیت و نصرانیت و مرزنگاری‌های فرقه‌ای در گام‌های پسینی توسط باورمندان به این ادیان صورت‌بندی شده است. در برخی آیات^{۴۸} ویژگی بارز شخص حنیف در شرک‌ستیزی وی رخ می‌نماید (تفصیل مطلب در هم‌نشینی دین و شرک بررسی می‌شود).

افزون بر آن، از بررسی هم‌نشینی دین و حنیف گزاره‌های ذیل قابل استنتاج است:
الف) مفهوم حنفیت زمینه تعصبات دینی را از میان برمی‌افکند و سبب تقویت نگرش جمعی بر پایه عقل، وجدان و فطرت مشترک بشری در مسائل اجتماعی می‌شود.^{۴۹} کاربست

۴۴. ویژگی‌های اخلاق فطری در فرامکانی، فرازمانی، تعلق به تمامی افراد، زوال ناپذیری و... بیان شده است.
۴۵. بقره، آیه ۱۳۵؛ آل عمران، آیه ۶۷؛ نساء، آیه ۱۲۵؛ انعام، آیه ۱۶۱؛ روم، آیه ۳۰؛ یونس، آیه ۱۰۵؛ نحل، آیه ۱۲۰؛ بینه، آیه ۵.

۴۶. طبرسی، مجمع‌البیان فی تفسیرالقرآن، جلد ۸ (تهران: انتشارات ناصرخسرو، ۱۳۷۲)، ۴۷۴.

۴۷. محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیرالقرآن، جلد ۱۶ (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷)، ۱۷۷.

۴۸. بقره، آیه ۱۳۵؛ یونس، آیه ۱۰۵؛ نحل، آیه ۱۲۰؛ حج، آیه ۳۱.

۴۹. طالقانی، پرتوی از قرآن، ۱: ۳۱۶.

این سلسله از مفاهیم از سوی باورمندان به ادیان در کنش‌های اجتماعی، سبب تحفظ از کژراهه‌های اخلاقی است.^{۵۰} با وجود این از لوازم باور به رویکرد حق‌طلبانه در آیات، لزوم تبعیت از دلیل و برهان در پیروی از دین مبین اسلام است.

ب) پذیرش تقدم اخلاق برآمده از فطرت (وجدان)، بر ظواهر متون دینی است.^{۵۱} هرچند منشأ عقل و وحی یکسان است اما در مقام تحلیل، برداشت‌های متفاوت و گاهی متضاد شکل می‌گیرد. آموزه‌های قرآن با مبنا قراردادن عقل و فطرت، ارزش وحی را در پرتو آن تبیین کرده است و حکم وجدان را برای بطلان آموزه‌های غیراخلاقی اساسی می‌داند.^{۵۲} منطق چنین باورداستی را باید در سازگاری آموزه‌های دین حنیف با نظام تکوین و آفرینش جست‌وجو کرد.^{۵۳}

لذا با توجه به آنچه گفته آمد؛ حوزه معنایی دین حنیف بسط می‌یابد و علاوه بر مفاهیمی که در هم‌نشینی مستقیم استنتاج شد، مفاهیمی را به صورت تضمینی می‌توان از لوازم حوزه معنایی دین حنیف در قرآن برشمرد. مفاهیمی نظیر ضرورت تأکید بر ارزش‌های انسانی در مراودات اجتماعی^{۵۴} (در این آیه به برخی مصادیق حسن و قبح ذاتی- عقلی اشاره شده است)، تمرکز بر اشتراکات دینی در کنش‌های اجتماعی،^{۵۵} اصل نیکوکاری نسبت به تمام انسان‌ها فارغ از باور و هویت مذهبی،^{۵۶} پذیرش تفاوت‌ها و به رسمیت شناختن اختلاف‌ها،^{۵۷} اولویت اخلاق بر باور و عقاید،^{۵۸} ضرورت زیست مسالمت‌آمیز با دگراندیشان،^{۵۹} محوریت نیکوکاری،^{۶۰} انزجار از تفرقه دینی^{۶۱} ریشه در همین رویکرد دارد.

۳-۳. ارتباط دین حنیف با ایمان راستین، تقوا و یقین

از منظر آموزه‌های قرآن، گوهر دین حنیف در تسلیم در برابر حقائق منحصر نیست و اثربخشی آن منوط به یک امر قلبی به نام ایمان است. اسلام، ایمان، تقوا و یقین چهار کلیدواژه اساسی در

۵۰. روم، آیه ۳۰.

۵۱. نحل، آیه ۹۰؛ روم، آیه ۳۰.

۵۲. اعراف، آیه ۲۸.

۵۳. طباطبایی، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ۱۶: ۱۹۱.

۵۴. نحل، آیه ۹۰.

۵۵. آل عمران، آیه ۶۴.

۵۶. بقره، آیه ۱۱۲.

۵۷. هود، آیه ۱۱۸.

۵۸. ممتحنه، آیه ۸.

۵۹. ممتحنه، آیه ۸.

۶۰. لقمان، آیه ۲۲.

۶۱. انعام، آیه ۱۵۹.

آموزه‌های قرآن و سنت است که شناخت دین حنیف جز با درک روابط و مراتب آنها مقدور نیست. این ارتباط با پذیرش اجمالی حقیقت و اخلاق‌مداری (اخلاق فطری) آغاز و با تسلیم وجودی و قلبی ادامه می‌یابد و در نهایت دستیابی به مراتب بالای ایمان، تقوا و یقین از نتایج گوهریار این فرآیند محسوب می‌شود. از سوی دیگر، عشق و ایمان به‌تنهایی شایستگی جایگزینی عقل و اخلاق را ندارد و بی‌اخلاقی و عدم پابندی به ارزش‌های وجدانی - انسانی مانع ایمان راستین افراد است^{۶۲} و ثمرات ایمان بدون اخلاق، یک امر ناپسند معرفی می‌شود.^{۶۳}

۴. مفهوم‌شناسی فطرت

در کتب لغت «فطرت» واژه‌ای عربی از ماده (ف ط ر) به معنای شکافتن، آفرینش نخستین و بدون سابقه آمده است.^{۶۴} فطرت بر وزن فَعَلَه برای بیان حالت فعل و به معنای سرشت، طبیعت و خلقت خاص است.^{۶۵} با این توضیح که انسان به ماهو انسان دارای یکسری از بینش‌ها و گرایش‌های خاصی است که براساس آن احساسات، باورها و کنش‌های خویش را در طول زندگی رقم می‌زند.

۴-۱. مؤلفه معنایی دین و فطرت (هم‌نشینی)

پس از بررسی هم‌نشینی ماده دین و فطرت^{۶۶} با تأکید بر روابط مکملی و اشتدادی روشن شد آموزه‌های دین حنیف در مقام بینش و کنش با سرشت انسان سازگار است. مطابق این رهیافت، هر آموزه‌ای که با فطرت و تمایلات عالی بشر سازگار نباشد از آموزه‌های دین حنیف به شمار نمی‌آید. دقت در آیات ۳۰ الی ۳۲ سوره روم نشان می‌دهد مؤلفه معنایی دین حنیف با مفاهیمی نظیر قَیِّم، تفرقه‌گریزی و اتحاد دینی درهم تنیده است. مطابق چنین نضیح معنایی، فاصله‌گیری از آموزه‌های دین حنیف - فطری بستری مناسب برای نهادینه‌شدن تفرقه، تقویت خصومت و باور به جدای‌انگاری دینی در قلمرو مسائل اجتماعی است.^{۶۷}

افزون بر آن، منطوق باورداشت به سازگاری تشریح و تکوین انکای بر ویژگی‌های ذاتی تمام انسان‌ها دارد. از منظر برخی اندیشوران معاصر، تمام انسان‌ها از یک نوع واحد و

۶۲. یونس، آیه ۳۳.

۶۳. بقره، آیه ۹۳.

۶۴. الجوهری، الصحاح فی اللغة و العلوم، ۲: ۷۸۱. طریحی، مجمع البحرین، ۳: ۴۳۸.

۶۵. فیومی، المصباح المنیر، ۴۷۸.

۶۶. روم، آیه ۳۰.

۶۷. روم، آیه ۳۲.

خوانش اخلاقی معنای دین با روش معناشناسی ساختاری در قرآن / دلشاد و عنایتی‌راد ۱۱۳

برخوردار از فطرت یکسان‌اند و این بهره‌مندی از ویژگی‌های همسان ضرورت تمسک به یک برنامه هدایتی معین را آشکار می‌سازد.^{۶۸} به باور علامه طباطبایی اگر سعادت فردی و اجتماعی انسان به واسطهٔ اختلاف افراد متعدد و متغیر شود، هیچ‌گاه اجتماع واحد با هدف مشترک شکل نخواهد گرفت. به نظر وی، دین حنیف- فطری که با نوع انسانی عجین است، با تعدد شرایط، موقعیت جغرافیایی افراد تغییری نمی‌کند.^{۶۹} با توجه به آنچه گفته شد، آموزه‌های دین فطری - اخلاقی علاوه بر تأکید بر تمایلات عالی انسانی و ارائه چهره‌ای معقول از دین، بستر را برای مفاهیم پسینی ایمان، تقوا، یقین و پذیرش دین مبین اسلام به سهولت فراهم می‌آورد.

۵. مفهوم‌شناسی ریشه اسلام

یکی از بحث‌های چالشی در پژوهش‌های قرآنی واکاوی ماده اسلام است. واژه «اسلام» از سلم به معنای درستی و تندرستی و آسایش است.^{۷۰} انقیاد و سرسپردگی از دیگر معانی واژه اسلام است.^{۷۱} «اسلام» در معنای سلامت و تحیت نیز آمده است؛ به این معنا که رابطه طرفین مسالمت‌آمیز است. به تعبیر دقیق‌تر، اسلام به معنای سرسپردگی و نمایش کرنش است، زیرا از سرکشی و نافرمانی که نوعی از آسیب و تباهی به شمار می‌آید، تهی است. همچنین در کاربردهای قرآنی و مفاهیم همنشین آن، غالب کاربردهای ماده اسلام را می‌توان به چهار نوع بافت متنی تقسیم نمود؛ الف) برخی کاربردهای معنایی واژه «اسلام» ناظر به جوهره ادیان الهی است و انقیاد محض (تسلیم‌گرایی) در برابر خداوند را از باورمندان به ادیان توحیدی خواستار است.^{۷۲} ب) اقرار زبانی به وحدانیت خداوند و اعتراف به رسالت حضرت رسول اکرم ﷺ؛^{۷۳} پ) یکسان‌نگاری حقیقت اسلام با مفهوم ایمان در آیات^{۷۴} و توجه به متعلقات معنای اسلام در قرآن. با این وجود، با واکاوی هم‌نشینی دین و اسلام در آیات روشن شد، آموزه‌های قرآن شیوه سنجیده زندگی را در مفهوم تسلیم و سرسپردگی محض به حق (خداوند) جست‌وجو می‌کند و پایبندی به حقیقت را به عنوان دین راستین و پسندیده به رسمیت می‌شناسد.^{۷۵} هر چند که از لوازم

۶۸. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۶: ۱۷۸.

۶۹. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۶: ۱۸۶.

۷۰. ابن منظور، لسان العرب، ۱۲: ۲۸۹.

۷۱. ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ۳: ۶۸.

۷۲. آل عمران، آیه ۱۹.

۷۳. حجرات، آیه ۱۴.

۷۴. یونس، آیه ۸۴.

۷۵. آل عمران، آیه ۱۹.

تسلیم بودن، پذیرش رسالت حضرت ختمی مرتبت ﷺ است.

۵-۱. مؤلفه معنایی ماده دین و اسلام (هم‌نشینی)

بافت آیات ۱۰۱ سوره یوسف، ۸۴ سوره یونس و نیز ۱۲۵ سوره نساء با تأکید بر رابطه اشتدادی نشان می‌دهد که تعالیم قرآن جوهره اصلی ادیان الهی را در سرسپردگی در برابر حقایق می‌داند و از طرح کلمه ادیان اِبا دارد.^{۷۶} کاربست این نوع از انقیاد در حیطة بینش و کنش (شیوه زندگی) نه تنها مورد پذیرش آموزه‌های قرآن بلکه مورد سفارش آن است و غفلت از آن را سبب تفرقه و عامل ایجاد تشتت در مناسبات اجتماعی می‌داند.^{۷۷}

افزون بر آن بافت آیات ۱۱۱ و ۱۱۲ سوره بقره و نیز ۸۱ الی ۸۵ سوره آل عمران نشان می‌دهد، روحیه انحصارگرایی در امور اعتقادی که از رذائل اخلاقی محسوب می‌شود، می‌تواند دستاویزی برای کشمکش‌های دینی، جدال و منازعات اجتماعی قرار گیرد. آموزه‌های قرآن یگانه مسیر رهایی‌بخش را در تسلیم محض در برابر پروردگار، ترویج و به‌کارگیری اصل احسان و نیکوکاری به تمام انسان‌ها قلمداد می‌کند.^{۷۸} به عبارت روشن‌تر، سرسپردگی در قبال حقایق، ارتباط همگونی با ویژگی دین حنیف (دین راستین) دارد.^{۷۹} این پیوستگی تا حدی جدی است که به گمان وات دو واژه «اسلام» و «مسلم» بعد از پایان قرن دوم هجری به صورت اصطلاح مرسوم شد و تا آن زمان اصطلاح «حنیف» و «حنیفیت» رایج بود. رامیار در تاریخ قرآن می‌نویسد: این ادعا تا حدی با قرائت ابن مسعود سازگار است، وی آیه «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ»^{۸۰} را به صورت «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْحَنِيفَةُ» قرائت کرده است.^{۸۱} همچنین در اخلاق باور اصل نیکوکاری و احسان، نقش کلیدی در به زیستن شهروندان جامعه ایفا می‌کند. مطابق بافت آیات مذکور، اصل احسان و نیکوکاری بر باور و عقاید افراد اولویت رتبی دارد.

۶. مفهوم‌شناسی احسان

ماده حَسَن و مشتقات آن ۱۹۴ مرتبه در ۳۲ شکل در قرآن به کار رفته است. احسان مصدر باب افعال از ریشه (ح س ن) است. حَسُن (مصدر و اسم مصدر) در مقابل (سوء) (بدی و بد شدن) و

۷۶. یونس، آیه ۸۴.

۷۷. مومنون، آیه ۵۲ - ۵۳.

۷۸. بقره، آیه ۱۱۱ - ۱۱۲. آل عمران، آیه ۸۱ - ۸۵.

۷۹. نساء، آیه ۱۲۵.

۸۰. آل عمران، آیه ۱۹.

۸۱. رامیار، تاریخ قرآن، ۳۹.

خوانش اخلاقی معنای دین با روش معناشناسی ساختاری در قرآن / دلشاد و عنایتی‌راد ۱۱۵

نیز (قیح) (زشتی و زشت شدن) قرار دارد.^{۸۲} واژه «حُسن» به تناسب کاربردش در معنای اسم مصدری، به مفهوم زیبایی، خوبی، نیکی، شایستگی، مورد پسند بودن و... است.^{۸۳} راغب حُسن را معادل زیبایی در چهره و افعال می‌داند و احسان و نیکی را والاتر از معنای عدل می‌داند.^{۸۴} مصطفوی می‌نویسد: ماده حُسن در تقابل معنایی با امر قبیح و بد مطرح است و معنای آن در موضوعات مادی خارجی، معنوی، گفتار، کردار و در صفات قلبی جاری است.^{۸۵}

۶-۱. مؤلفه معنایی دین و احسان (هم‌نشینی)

دقت در برخی آیات از جمله آیه ۱۲۵ سوره نساء با تأکید بر روابط مکملی و اشتدادی نشان می‌دهد که مفهوم احسان در کنار واژه «دین» و تعبیر «ملة ابراهیم»، معنای جدیدی می‌یابد. این معنای نوپدید از نیکوکاری، بر ادراکات وجدانی و فطری در ارزش‌های اخلاقی تکیه دارد.^{۸۶} لذا هم‌نشینی ماده دین با مفهوم احسان در آیه مذکور و در ادامه توصیه به پاسداشت و لزوم پایبندی به ملت ابراهیم، معنای احسان و نیکوکاری را بیش از پیش آشکار می‌سازد.

به نظر نگارندگان، ویژگی بنیادین در الگوی اعتقادی و عملی (ملت ابراهیم) چرخش بر محور ارزش‌های اخلاق فطری و حقیقت‌طلبی (حنیفا) است. در این راستا، احسان و نیکوکاری در بافت متنی آیه توسعه معنایی می‌یابد و معنای مطلق نیکوکاری و دگرخواهی به خود می‌گیرد. با این وجود مطابق آیات قرآن احسان در سه حوزه ارتباط با خدا، ارتباط با خود و ارتباط با سایر افراد ترسیم می‌شود. هرچند که احسان در دو قلمرو اول از اهمیت درخور در معارف قرآنی برخوردار است، اما کاربست احسان در حیطه مسائل اخلاق اجتماعی برای به زیستن باورمندان به ادیان بسیار ضروری است. در اخلاق اجتماعی برخی از مصادیق احسان از منظر قرآن را می‌توان در احسان نسبت به پدر و مادر^{۸۷} فروتنی و کمک مالی به خویشان، یتیمان، بیچارگان، همسایگان، دوستان، درراه ماندگان، پرهیز از خودپسندی، فخرفروشی، بخل‌ورزی با دیگران^{۸۸} کظم غیظ، بخشش و گذشت از خطای دیگران^{۸۹} اختصاص بخشی از

۸۲. ازهری، تهذیب اللغة، ۴: ۳۶۴؛ الجوهری، الصحاح فی اللغة و العلوم، ۵: ۲۰۹۹؛ ابن‌سبویه، المحکم و المحيط الاظم، ۳: ۱۹۷.

۸۳. صاحب، المحيط فی اللغة، ۲: ۴۸۷.

۸۴. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ۱۱۸.

۸۵. مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ۲: ۲۲۲.

۸۶. زمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ۱: ۵۶۶.

۸۷. اسراء، آیه ۲۳-۲۴.

۸۸. نساء، آیه ۳۶-۳۷.

۸۹. آل عمران، آیه ۱۳۳-۱۳۴.

اموال به نیازمندان^{۹۰} صدقه و بخشش^{۹۱} رفتار نیک با همسر^{۹۲} جست‌وجو کرد که بن‌مایه این دستورات علاوه بر انقیاد از حکم تکلیفی در قبال حقوق سایر افراد، تکیه بر اخلاق فطری - وجدانی (Global Ethics) دارد.

۷. مفهوم‌شناسی شرک

ماده (ش ر ک) و مشتقات آن ۱۶۸ مرتبه در ۳۶ شکل در سوره‌های قرآن تکرار شده است. واژه «شرک» مصدر است و در لغت به معنای معادل و مساوی قراردادن چیزی با چیزی دیگر، انباز و شریک‌گرفتن، حصه و نصیب، مشارکت و اشتراک در زمین، مصاهره (مشارکت در نسب) و تقسیم برابر چیزی میان کسانی است.^{۹۳} هم‌چنین لغت‌دانان معنای شرک را در دو مفهوم کلی جست‌وجو می‌کنند؛ الف) همکاری و مقارنت؛ ب) شیء ممتد و مستقیم^{۹۴} شرک در قرآن به معنای شریک قائل شدن برای خدا در ذات، صفات، خالقیت و پرستش آمده است.^{۹۵}

۷-۱. مؤلفه معنایی دین و شرک (هم‌نشینی)

پس از بررسی آیات در حوزه معنایی دین و شرک به‌ویژه آیه ۱۶۱ سوره انعام و ۶۷ آل‌عمران با تأکید بر روابط مکملی و اشتدادی روشن شد؛ هم‌آبی متوازی میان مفاهیم دین، صراط مستقیم، حنفت، تفرقه‌گریزی و شرک‌ستیزی در آیات وجود دارد. هم‌چنین در بافت آیات متناظر به دین و شرک، حوزه معنایی شرک در ارتباط با مفاهیمی مانند لزوم باورمندی به پیامبران، تسلیم‌گرایی، ضرورت اتحاد و همدلی نزد صاحبان ادیان و اخلاص در دین است.^{۹۶} به‌علاوه در این بافت می‌توان حوزه معنایی شرک را در خط‌کشی‌های دینی و ادعاهای بی‌دلیل دانست.^{۹۷} مطابق نتایج این هم‌نشینی، عناوین یهودیت و نصرانیت و مرزهای فرقه‌ای در گام‌های پسینی توسط باورمندان به ادیان رخ نموده است.

افزون بر آن، باور به توحید سبب وحدت و هم‌افزایی افزون‌تر و شرک عامل تفرقه و

۹۰. لقمان، آیه ۲-۳.

۹۱. قصص، آیه ۷۶-۷۷.

۹۲. بقره، آیه ۱۲۹.

۹۳. ازهری، تهذیب اللغة، ۴: ۴۱۰.

۹۴. ابن‌فارس، معجم مقاییس اللغة، ۴۸۹؛ راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ۴۵۱-۴۵۳.

۹۵. انعام، آیه ۶؛ لقمان، آیه ۱۳؛ یونس، آیه ۱۰؛ فاطر، آیه ۱۴.

۹۶. بقره، آیه ۱۳۵-۱۴۰.

۹۷. بقره، آیه ۱۳۵-۱۴۰؛ انعام، آیه ۱۶۱.

خوانش اخلاقی معنای دین با روش معناشناسی ساختاری در قرآن / دلشاد و عنایتی‌راد ۱۱۷

تشتت است. به دیگر سخن، شرک که حاصل غریزه هواپرستی و تابع شهوت و غضب انسان است، اسباب و زمینه‌های وحدت و همدلی را دستخوش آسیب می‌کند. در مجامع روایی نیز شرک به حق‌ستیزی و پایبندی به چیزی جز حقیقت معرفی شده است.^{۹۸}

۸. مؤلفه معنایی دین و تفرقه (هم‌نشینی)

با توجه به آیه ۳۲ سوره روم در هم‌نشینی دین و تفرقه با تأکید بر روابط مکملی و تقابلی روشن شد که تفرقه دینی مورد تأیید آموزه‌های قرآن نیست و در تقابل کامل معنایی با ویژگی دین حنیف در آیه مذکور است. در بافت آیات ۹۲ و ۹۳ سوره انبیاء و ۵۲ و ۵۳ سوره مؤمنون، با فرض یکسان‌انگاری معنای دین و واژه امت (به دلیل جان‌نشینی این واژه‌ها به جای یکدیگر در آیات) تفرقه دینی یک امر ناپسند معرفی می‌شود. فراهیدی در العین می‌نویسد: «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً؛ أی: دین واحد و کل من کان علی دین واحد مخالفا لسائر الأديان فهو أمة علی حدة و کان إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ أُمَّةً».^{۹۹} پس از بررسی هم‌نشینی ماده دین و مفهوم تفرقه روشن شد؛ فرقه‌گرایی دینی در تقابل با معنای اقامه دین یاد شده و هر گونه پراکندگی دینی، همسان با مفهوم شرک به شمار می‌آید.^{۱۰۰}

افزون بر آن در بافت آیات انعام: ۱۶۱؛ شوری: ۱۳؛ روم: ۳۰-۳۳، دامنه معنایی شرک توسعه می‌یابد و تشتت و تفرقه دینی را دربرمی‌گیرد و نیز در بافت آیات انعام: ۱۵۹-۱۶۰. مفهوم تفرقه در تقابل معنایی با مفهوم صراط مستقیم است. در این هم‌نشینی مفهوم صراط مستقیم همسان با دین حنیف- فطری آمده است؛ با این توضیح که با پذیرش دین حنیف- فطری و پایبندی به لوازم آن، بستر نزاع‌های دینی به سهولت درهم‌پیچیده و بساط نابسامانی‌های اجتماعی از میان می‌رود.

در این راستا آموزه‌های قرآن تنوع باور، وجود تفاوت و اختلاف در اجتماع را به عنوان یک اصل تکوینی به رسمیت می‌شناسد و با تمرکز بر ارزش‌ها و اصول اخلاقی به عنوان هنجارهای مشترک میان انسان‌ها برای به زیستن تأکید دارد و از سوی دیگر وجود ردائل اخلاقی در نهاد افراد را از عوامل اساسی در بروز اختلافات دینی قلمداد می‌کند. در بافت آیات ۱۱۸ هود، ۹۳ نحل و ۸ شوری تفرقه دینی را که حاصل اختلافات وراثتی، محیطی،

۹۸. کلینی، الکافی، جلد ۴ (تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷)، ۱۶۳.

۹۹. فراهیدی، العین، ۸: ۴۲۷.

۱۰۰. شوری، آیه ۱۳.

جغرافیایی و... افراد است امری طبیعی به شمار می‌آید. پس از بررسی مؤلفه معنایی تعبیر امت واحده و اختلاف در آیات روشن شد؛ آزمایش و ابتلای باورمندان به ادیان، ضرورت به‌کارگیری اصل نیکوکاری و احسان نسبت به تمام انسان‌ها و هشدار نسبت به تفرقه دینی از مهم‌ترین مفاهیم و نکات هم‌نشین دو مفهوم فوق است.^{۱۰۱} هم‌چنین، منشأ تفرقه دینی در ظلم و ستم (بغی)،^{۱۰۲} و کفر بعد از ایمان باورمندان به ادیان^{۱۰۳} یاد می‌شود. انحصارگرایی دینی معمولاً برآمده از حس برتری‌طلبی انسان و فرق‌انگاری میان رسالت پیامبران و دسیسه زورمداران است^{۱۰۴} که در برخی از آیات به این آفت و رذیله اخلاقی اشاره شده است.^{۱۰۵}

۹. مفهوم‌شناسی ملت ابراهیم

یکی دیگر از مفاهیم هم‌نشین با واژه دین، تعبیر مله ابراهیم است که در تدقیق معنای دین سهم بسزایی دارد.^{۱۰۶} تعبیر مله ابراهیم ۶ مرتبه در قرآن تکرار شده است. در برخی از کتب لغت دسته‌وگریخته، واژه ملت همسان با راه و روش در دین و یا به معنای دین و شریعت آمده است.^{۱۰۷} ایزوتسو می‌نویسد: «دین و ملت دو سر یک طیف را تشکیل می‌دهند».^{۱۰۸} برخی معتقدند دین وضع و تأسیس الهی است که به سوی حق در اعتقادات و خیر در رفتار راه می‌برد. جرجانی فرق بین دین و ملت را اعتباری می‌داند به این معنی که دین را منسوب به خدا و ملت را منسوب به رسول خدا ﷺ می‌انگارد.^{۱۰۹} علامه طباطبایی معتقد است: «واژه ملت در قرآن منحصرراً در مورد پیامبران، مردم و امت‌ها به کار می‌رود و این واژه نشان‌دهنده سیره، راه و روش آنها است. با این توضیح ملت ابراهیم همان سیره و سنت توحیدی، خالص، حق‌گرا، معتدل و فطری است».^{۱۱۰}

۹-۱. مؤلفه معنایی دین و ملت ابراهیم (هم‌نشینی)

مؤلفه‌های معنایی ملت ابراهیم در آیات نشان می‌دهد یکی از سنجه‌ها در تشخیص دین

۱۰۱. مائده، آیه ۴۸؛ هود، آیه ۱۱۸؛ نحل، آیه ۹۳؛ شوری، آیه ۸.

۱۰۲. بقره، آیه ۲۱۳؛ آل عمران، آیه ۱۹؛ شوری، آیه ۱۴.

۱۰۳. آل عمران، آیه ۱۰۵.

۱۰۴. نساء، آیه ۱۵۰-۱۵۲؛ قصص، آیه ۴.

۱۰۵. بقره، آیه ۲۱۳؛ آل عمران، آیه ۱۹؛ شوری، آیه ۱۴.

۱۰۶. نساء، آیه ۱۲۵؛ انعام، آیه ۱۶۱.

۱۰۷. فراهیدی، العین، ۸: ۳۲۴؛ ابن درید، الجمله، ۲: ۳۰۵. طریحی، مجمع البحرین، ۵: ۴۷۴.

۱۰۸. ایزوتسو، مفاهیم اخلاقی-دینی در قرآن، ۲۲۶.

۱۰۹. عبدالقاهر بن عبدالرحمان جرجانی، دلائل الاعجاز لیبیروت، چاپ محمد رشیدرضا، (۱۹۷۸)، ۱۱۱؛ دراز، الدین

بحوث ممهده لدراسة تاریخ الادیان، ۶۳.

۱۱۰. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱: ۴۶۸.

خوانش اخلاقی معنای دین با روش معناشناسی ساختاری در قرآن / دلشاد و عنایتی‌راد ۱۱۹

راستین، آیین ابراهیم (علیه السلام) یاد شده است. پس از بررسی هم‌نشینی دین و ملت ابراهیم با تأکید بر روابط اشتدادی روشن شد، مؤلفه‌های معنایی نظیر؛ حنیف،^{۱۱۱} سازگاری با فطرت،^{۱۱۲} حقیقت اسلام،^{۱۱۳} احسان و نیکوکاری،^{۱۱۴} شرک‌ستیزی^{۱۱۵} و صراط مستقیم^{۱۱۶} در ارتباط معنایی با ملت ابراهیم است و معنای آن را توسعه می‌دهد. توصیه به الگوبرداری از سیره حضرت ابراهیم (علیه السلام) مورد تأکید قرآن است.^{۱۱۷} هم‌چنین در بافت آیه ۷۸ سوره حج هم‌نشینی دین با ملت ابراهیم سبب توسعه معنایی آن شده و آن را همسان با معنای دین معرفی می‌کند.

اساساً مبنای اخلاق زیست مسالمت‌آمیز از بافت آیات فوق‌الذکر قابل استنباط است. توصیه قرآن به لزوم برداشت صحیح از منابع دینی (تناسب‌سازی نظام تکوین و تشریح) در مقام نظر و پاسداشت حقوق طبیعی افراد در حیطه مسائل اجتماعی با محوریت اصل نیکوکاری (اخلاق فطری) در مقام عمل، بسترهای مناسب برای به زیستن افراد مختلف در جامعه پدید می‌آید.

۱۰. مفهوم‌شناسی حرج

واژه «حَرْج» در قرآن ۱۵ مرتبه به دو شکل حرج ۱۳ و حرجا ۲ مرتبه آمده است. به گفته لغت‌دانان حَرْج به معنای ضیق، تنگی، محدودیت و تنگنا است.^{۱۱۸} و برخی مفسران آن را کنایه از دشواری و سختی می‌دانند.^{۱۱۹} نویسنده/التحقیق اصل اساسی در معنای حرج را فشار روحی و روانی می‌داند که به واسطه تکلیف و مشقت بر فرد عارض می‌شود و معانی تنگی و محدودیت را از لوازم معنای اصلی می‌داند.^{۱۲۰}

۱-۱۰. مؤلفه معنایی دین و حرج (هم‌نشینی)

در بررسی هم‌نشینی دین و حرج با تأکید بر رابطه مکملی روشن شد، یکی از ویژگی‌های بارز

۱۱۱. بقره، آیه ۱۳۵.

۱۱۲. آل عمران، آیه ۹۵؛ انعام، آیه ۷۹؛ نحل، آیه ۱۲۳.

۱۱۳. حج، آیه ۷۵؛ آل عمران، آیه ۶۷.

۱۱۴. نساء، آیه ۱۲۵.

۱۱۵. بقره، آیه ۱۳۵؛ آل عمران، آیه ۹۵؛ انعام، آیه ۷۹؛ یونس، آیه ۱۰۵؛ نحل، آیه ۱۲۳.

۱۱۶. انعام، آیه ۱۶۱.

۱۱۷. آل عمران، آیه ۹۵؛ نحل، آیه ۱۲۳.

۱۱۸. فراهیدی، العین، ۳: ۷۶؛ ابن درید، الجمهره، ۲: ۵۴؛ الجوهری، الصحاح فی اللغة و العلوم، ۱: ۲۰۵؛ ثعالبی، فقه

اللغة و سرالعربیة، ۳: ۷۰.

۱۱۹. طریحی، مجمع البحرین، ۱: ۴۸۳.

۱۲۰. مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ۲: ۱۸۸.

دین حنیف سهولت و دوری از تنگنا و دشواری است.^{۱۲۱} مطابق نظر برخی از مفسران رفع حرج شامل آموزه‌های حرجی در دین و دشواری عارضی بر آن می‌شود.^{۱۲۲} منطق چنین برداشت تفسیری ریشه در هماهنگی تعالیم دینی با فطرت انسانی دارد.^{۱۲۳} افزون بر آن در بافت آیه ۷۸ سوره حج، هم‌نشینی حرج با تسلیم‌گرایی (اسلام) با تأکید بر رابطه اشتدادی روشن شد، در بافت آیه فوق، هم‌نشینی حرج با تسلیم‌گرایی (اسلام) در قلمرو مسائل اجتماعی، حاکی از ضرورت اتخاذ زندگی سنجیده برپایه انقیاد مطلق به حق (خداوند) و فاصله‌گیری از باور به کثرت‌گرایی دینی (فرقه‌گرایی) است.

هم‌چنین هم‌نشینی مفهوم حرج و تسلیم‌گرایی در قلمرو مسائل فردی نشان می‌دهد مبنای سهولت دینی در اختیاری بودن ایمان است.^{۱۲۴} زیرا فرد باورمند به دین راستین از صمیم جان آن را پذیرفته و دشواری و تنگنایی در آن احساس نمی‌کند (لَا يَجْدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا ... وَ يَسْلَمُوا تَسْلِيمًا).^{۱۲۵}

هم‌نشینی واژه دین با ترکیبات وصفی

در این قسمت به هم‌نشین‌های واژه دین در ترکیب وصفی پرداخته شده است.

۱۱. مفهوم‌شناسی ماده خُلُص (اخلاص)

آیات قرآن با استفاده از مشتقات خلوص، موضوع اخلاص را به روشنی به تصویر می‌کشد. ماده خُلُص با مشتقات آن ۳۱ مرتبه در ۱۲ لفظ در آیات آمده است. لغت‌دانان نجات‌یافتن، رهایی و پالایش را از معانی ماده خُلُص می‌دانند.^{۱۲۶} برخی لغت‌شناسان رهایی از سختی، ناپاکی و تلف‌شدن را از معانی ریشه خُلُص ذکر می‌کنند.^{۱۲۷}

۱-۱۱. مؤلفه معنایی دین و ماده خُلُص (اخلاص)

۱۲۱. حج: ۷۸.
۱۲۲. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴: ۵۸۲؛ جمال‌الدین القاسمی، محاسن التأویل، جلد ۱۲ (بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸)، ۳۸۴.
۱۲۳. سیدبن قطب بن ابراهیم، فی ظلال القرآن، جلد ۴ (بیروت: دارالشروق، ۱۴۱۲)، ۲۴۴۶؛ محمدجواد مغنیه، الکاشف، جلد ۵ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۲۴)، ۳۵۲. مکارم شیرازی، نمونه، ۱۴: ۱۸۲.
۱۲۴. فخرالدین رازی، مفاتیح‌الغیب، جلد ۱۱ (بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۲۰)، ۱۷۶؛ سیدمحمدحسین فضل‌الله، من وحی القرآن، جلد ۱۶ (بیروت: دارالملاک للطباعة و النشر، ۱۴۱۹)، ۱۲۶.
۱۲۵. نساء، آیه ۱۶۵.
۱۲۶. فراهیدی، العین، ۴: ۱۸۶؛ ابن‌درید، الجمهره، ۲: ۲۲۶؛ الجوهری، الصحاح فی اللغة و العلوم، ۳: ۱۰۳۷.
۱۲۷. عسکری، معجم الفروق اللغویه، ۱۷۴؛ فیومی، المصباح المنیر، ۱: ۱۷۷.

خوانش اخلاقی معنای دین با روش معناشناسی ساختاری در قرآن / دلشاد و عنایتی‌راد ۱۲۱

واژه‌های «مُخْلِصِينَ» ۷ بار، «مُخْلِصًا» ۳ بار و «الْخَالِص» ۱ بار در هم‌نشینی با دین، بر ضرورت پالودگی دین در ساحت عقیده و ضرورت التزام به دین‌داری خالصانه در مناسبات اجتماعی بر پایه حقائق فطری- وجدانی تأکید دارد. در تحقیقات پیشین معنای خلوص صرفاً، دستیابی به خشنودی خداوند و پرهیز از شرک و دورویی دنبال می‌شود؛ درحالی‌که در مطالعه پیش‌رو با ژرف‌اندیشی در ماده (خُلُص) در آیات معنای عمیق‌تر و کاربردی‌تر یافت شد. بازکاوی معنای دین و هم‌نشینی آن با ماده خُلُص در ترکیب وصفی با تأکید بر رابطه مکملی، معنای دین‌داری خالصانه را آشکار می‌کند. در این رویکرد، دین‌داری خالصانه در زندگی سنجیده بر پایه حقایق وجدانی- اخلاقی دنبال می‌شود و آفت چنین دین‌داری درآمیختگی با رذائل اخلاقی و پرده‌پوشی در ارائه حقائق معرفی می‌گردد.^{۱۲۸}

افزون بر آن، پس از مطالعه هم‌نشینی ماده دین و ریشه خلوص (خُلُص) روشن شد حوزه معنایی اخلاص در ارتباط با اخلاق فطری (حسن و قبح ذاتی- عقلی)،^{۱۲۹} اطلاق اصل نیکوکاری و ضرورت پرهیز از تفرقه^{۱۳۰} است. هم‌چنین در این هم‌نشینی مفاهیم تسلیم‌گرایی^{۱۳۱} و حق‌گرایی^{۱۳۲} قابل بررسی است.

۱۲. مفهوم‌شناسی ماده قِیم

در کتب لغت واژه «قِیم» به کسر قاف و فتح یاء، مخفف قیام آمده است. قِیم، بر وزن فِعل از فعل قام است و قِیمًا نیز مصدر، به معنای قیام به عنوان صفت در قرآن به کار می‌رود.^{۱۳۳} برخی لغت‌دانان، واژه قِیم را به معنای مستقیم و سرپرست امر برمی‌شمارند.^{۱۳۴} به باور برخی مفسران، ترکیب وصفی دِینُ الْقِیمَةِ اشاره به تحفظ مصالح بندگان به واسطه دین دارد. حکمت این پاسبانی در همگونی آموزه‌های دین حنیف با ادراکات فطری- وجدانی انسان‌ها است.^{۱۳۵}

۱-۱۲. مؤلفه معنایی دین و قِیم (هم‌نشینی)

در بافت آیات ۱۵۹ الی ۱۶۳ سوره انعام، ترکیب وصفی دِینًا قِیمًا هم‌نشینی با مفاهیم

۱۲۸. زمر، آیه ۳؛ بینه، آیه ۵.

۱۲۹. اعراف، آیه ۲۸-۲۹.

۱۳۰. یونس، آیه ۱۹-۲۲؛ بینه، آیه ۵.

۱۳۱. زمر، آیه ۱۲.

۱۳۲. آل عمران، آیه ۶۷.

۱۳۳. طریحی، مجمع‌البحرین، ۶: ۱۴۳.

۱۳۴. ابن منظور، لسان‌العرب، ۱۲: ۵۰۲.

۱۳۵. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۷: ۵۴۳.

تفرقه‌ستیزی، تسلیم‌گرایی (اسلام)، صراط مستقیم و شرک‌گریزی است. پس از واکاوی در هم‌نشینی دین و قییم با تأکید بر رابطه مکملی روشن شد این اصطلاح در ارتباط با عقاید (توحید)،^{۱۳۶} برخی از احکام عملی^{۱۳۷} و تأکید بر ابتدای حقیقت دین بر فطرت انسانی و هنجارهای عام اخلاقی است.^{۱۳۸}

۱۳. مفهوم‌شناسی حق

ماده حق وصف و مصدری پربسامد در قرآن با ۲۸۷ مرتبه در ۱۳ شکل آمده است. ضد باطل بودن، ثابت، حقیقت امر، دوراندیشی، یقین، امر مقرر، مال، مرگ، بخت و اقبال، عدل، شایستگی از معانی ماده حق در نزد لغت‌دانان است.^{۱۳۹} همچنین در کتب لغت برای ریشه حق، دو معنای استحکام و مطابقت آمده است.^{۱۴۰} به گفته مصطفوی ثبوت مطابق با واقع از معنای اولیه واژه حق است.^{۱۴۱}

۱۳-۱. مولفه معنایی دین و حق (هم‌نشینی)

از بررسی مفاهیم هم‌نشین دین حق با تأکید بر رابطه مکملی روشن شد، دین حق همان راه راستین هدایت و مطابق با فطرت پاک انسانی است.^{۱۴۲} نیز بطلان ادیبانی که بر حقائق فطری بی‌اعتنا هستند.^{۱۴۳} در این هم‌نشینی شرک ستیزی در دین حق نمود بارزی دارد.^{۱۴۴}

در این راستا علامه طباطبایی دین حق را دینی می‌داند که حق و حقیقت اقتضای پذیرش آن را داشته و به گونه‌ای است که تمام انسان‌ها به آن تمایل دارند.^{۱۴۵} با این توضیح، دینی که بر پایه حقائق فطری استوار است به سهولت زمینه به زیستن باورمندان به ادیان مختلف را فراهم می‌آورد و در رفع کشمکش‌های اجتماعی کارا می‌نماید. هم‌چنین به نظر مراغی در آیه ۲۹ سوره توبه، منطق سرزنش اهل کتاب را بایست در تبعیت کورکورانه از علما و عدم اتکا بر

۱۳۶. یوسف، آیه ۴۰.

۱۳۷. توبه، آیه ۳۶.

۱۳۸. روم، آیه ۳۰.

۱۳۹. فراهیدی، العین، ۳: ۶؛ ازهری، تهذیب اللغه، ۳: ۳۸۰؛ جوهری، الصحاح فی اللغه و العلوم، ۴: ۱۴۶۰.

۱۴۰. جوهری، الصحاح فی اللغه و العلوم، ۴: ۱۴۶۰؛ ابن فارس، معجم مقاییس اللغه، ۲: ۱۵.

۱۴۱. مصطفوی، العین، ۲۸۳.

۱۴۲. توبه، آیه ۲۹.

۱۴۳. توبه، آیه ۳۳؛ فتح، آیه ۲۸؛ صف، آیه ۹.

۱۴۴. توبه، آیه ۳۳؛ فتح، آیه ۲۸؛ صف، آیه ۹.

۱۴۵. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۹: ۲۴۱؛ فضل الله، من وحی القرآن، ۴: ۱۶۴۴.

خوانش اخلاقی معنای دین با روش معناشناسی ساختاری در قرآن / دلشاد و عنایتی‌راد ۱۲۳

ادراکات فطری در تشخیص صحیح آموزه‌های دین حق دانست.^{۱۴۶} علاوه بر این واحدی و ابن عطیه دین حق را به معنای حنیفیت می‌دانند.^{۱۴۷}

۱۴. نتیجه‌گیری

پژوهش پیش‌رو، با هدف بازخوانی اخلاقی معنای دین با تکیه بر واژگان هم‌نشین آن نگارش یافت. بدین منظور پس از جست‌وجو در معنای دین در لغت عرب و لغات سامی به ذکر مهم‌ترین و پربسامدترین واژگان هم‌نشین واژه دین پرداختیم. از بررسی ساختاری و تحلیل واژگان هم‌نشین دین در قرآن دانسته شد که واژه دین به ترتیب با واژگان حنیف، فطرت، اسلام، احسان، شرک، وحدت، ملت ابراهیم و حرج هم‌نشین است و هم‌چنین واژه دین در ترکیب وصفی هم‌نشین با ماده حُلُص، ماده قَیْم و ماده حق است.

با توجه به مطالب ارائه‌شده، به نظر می‌رسد می‌توان خوانش اخلاقی از واژه دین در قرآن ارائه داد. پیامد این نگاه به معنای دین، چیزی جز پذیرش حکم عقل، ندای فطرت، حقیقت‌طلبی، احسان، پرهیز از فرقه‌گرایی و سهولت، در امر دین نیست. هم‌چنین رهیافت خوانش اخلاقی از دین را می‌توان بدین صورت ذکر کرد:

۱. اعتقاد نظری و التزام عملی به معنای حنیف، مانع تعصب در دین است. ۲. اخلاقی که ریشه در فطرت انسانی دارد بر ظواهر و متون دینی مقدم است. ۳. انقیاد تمام انسان‌ها در برابر برنامه الهی و فطری می‌تواند زمینه به‌زیستن افراد را به سهولت فراهم آورد. ۴. جوهره دین در تعالیم قرآن یکسان است. ۵. معنای شرک در قرآن توسعه معنایی می‌یابد و هرگونه تمایزنگاری بی‌اساس در آیین و ادعای بی‌دلیل در باب توحید را شامل می‌شود. ۶. اصل احسان و نیکوکاری در قرآن به‌ویژه در حیطه مسائل اجتماعی برپایه ادراکات وجدانی و فطری در هنجارهای اخلاقی استوار است. ۷. مفهوم تفرقه در تقابل معنایی با ویژگی‌های دین حنیف و اقامه آن به شمار می‌آید. ۸. استنباط مبانی اخلاق زیست مسالمت‌آمیز و رهایی از منازعات دینی ثمره هم‌نشینی مزبور است.

۱۴۶. احمدین مصطفی مراغی، تفسیرالمراغی، جلد ۱۰ (بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۹۸۵)، ۹۴.
۱۴۷. عبدالحق ابن عطیه اندلسی، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، جلد ۳ (بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۲)، ۲۶؛ علی بن احمد واحدی، اسباب نزول القرآن، جلد ۲ (بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۱)، ۴۹۱.

سیاهه منابع

الف- منابع فارسی:

- قرآن کریم
- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد. *النهاية في غريب الحديث والأثر*. تحقيق: محمود محمد طناحي. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۶۷.
- ابن درید، محمد. *الجمهره*. تهران: حیدرآباد دکن، ۱۳۴۴.
- ابن سیده، علی. *المحکم والمحیط الاعظم*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۱.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. *التحریر و التنویر*. تونس: الدارالتونسیه للنشر، ۱۹۸۴.
- ابن عطیه، عبدالحق. *المحرر الوجیز*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۸.
- ابن فارس، احمد بن زکریا. *معجم مقاییس اللغة*. تحقیق: عبد السلام محمد هارون. قم: دار الفکر، ۱۹۷۹.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. *لسان العرب*. بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴.
- ابوالسعود، محمد. *ارشاد العقل السلیم*. بیروت: دارالفکر، ۲۰۰۱.
- ازهری، محمد بن احمد. *تهذیب اللغة*. بیروت: ناشر دار احیاء التراث العربی، ۲۰۰۱.
- ایزوتسو، توشیهیکو. *خدا و انسان در قرآن*. ترجمه احمد آرام. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۱.
- ایزوتسو، توشیهیکو، مفاهیم اخلاقی- دینی در قرآن مجید. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: چاپ سهند، ۱۳۷۸.
- آلوسی، محمود. *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار احیاء التراث، ۱۴۲۰.
- باقری، مه‌ری. *مقدمات زبان شناسی*. تهران: قطره، ۱۳۷۸.
- پالمر، فرانک. *نگاهی تازه به معناشناسی*. ترجمه کوروش صفوی. تهران: انتشارات کتاب ماد، ۱۳۶۶.
- نعالبی، عبدالملک. *فقه اللغة و سرالعربیة*. مصر: المطبعة الادیبه، ۱۳۶۸.
- جوادی آملی، عبدالله. *تفسیر موضوعی قرآن*. قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸.
- الجوه‌ری، اسماعیل بن حماد. *الصحاح فی اللغة و العلوم*. بیروت: دارالعلم، ۱۴۰۷.
- دراز، محمد عبدالله. *المدین بحوث ممهده لدراسة تاریخ الادیان*. کویت: دارالعلم، ۱۴۲۷.
- رازی، فخرالدین. *مفاتیح الغیب*. بیروت: احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. *المفردات فی غریب القرآن*. تحقیق: صفوان عدنان داودی. بیروت: دارالعلم الدار الشامیة، ۱۴۱۲.
- رامیار، محمود. *تاریخ قرآن*. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۹.
- رضا، محمدرشید. *تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار*. بیروت: دارالمعرفة، ۱۹۹۳.

خوانش اخلاقی معنای دین با روش معناشناسی ساختاری در قرآن / دلشاد و عنایتی راد ۱۲۵

- زمخشری، محمود. *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*. بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۷.
- سلیمان نژاد، مرتضی. «معناشناسی تدبر در قرآن با سه رویکرد ساختاری، ریشه‌شناسی و تاریخ انگاره» پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، ۱۳۹۱.
- الصاحب، اسماعیل. *المحیط فی اللغة*. بیروت: عالم الکتب، ۱۴۱۴.
- صفوی، کوروش. *درآمدی بر معنی‌شناسی*. تهران: سوره مهر، ۱۳۸۳.
- طباطبائی، محمدحسین. *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: اسماعیلیان، ۱۳۹۰.
- طبری، محمد بن جریر. *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۲.
- طریحی، فخرالدین. *مجمع البحرین*. تحقیق: سید احمد حسینی. تهران: انتشارات کتابفروشی مرتضوی، ۱۳۷۵.
- عسکری، ابوهلال. *معجم الفروق اللغویة*. تحقیق: بیت الله بیات. قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۲.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. *العین*. قم: انتشارات هجرت، ۱۴۱۰.
- فضل الله، محمدحسین. *من وحی القرآن*. بیروت: دارالملاک، ۱۴۲۰.
- فیومی، احمد بن محمد. *المصباح المنیر*. قم: دارالهجره، ۱۴۰۵.
- القاسمی، جمال الدین. *محاسن التأویل*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸.
- قرطبی، محمد بن احمد. *الجامع لاحکام القرآن*. بیروت: دارالفکر، ۱۹۸۵.
- لاینز، جان. *درآمدی بر معنی‌شناسی زبان*. ترجمه کوروش صفوی. تهران: نشرعلمی، ۱۳۹۱.
- المراغی، احمد مصطفی. *تفسیر القرآن*. بیروت: داراحیاء التراث، ۱۹۸۵.
- مشکور، محمدجواد. *فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و ایرانی*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۷.
- مشهدی، محمدرضا. *تفسیر کنزالدقائق و بحر الغرائب*. قم: دارالغدیر، ۱۴۲۳.
- مصطفوی، حسن. *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
- مغنیه، محمدجواد. *التفسیر الکاشف*. بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۲۴.
- واحدی، علی. *الوسیط*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۴.